

УДК 340.11

Т.Є. МУРАХОВСЬКА, канд. юрид. наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРОБЛЕМАТИКА СТРУКТУРИ НОРМ ПРАВА У ЗВ'ЯЗКУ З СИСТЕМОЮ ПРАВА

Ключові слова: норма права, структура норми права, логічна норма, норма-припис, система права

Точне уявлення структури норми права необхідне як для теорії права, так і для юридичної практики, найбільше для практики нормотворчості та практики правореалізації. Суб'єктам нормотворчості такі знання допоможуть точніше формулювати правові приписи, іншим – належним чином реалізовувати норми права, що особливо важливо при правозастосуванні. Щодо значення вирішення такої проблематики для теорії права – то знання про структуру норми права є базовими, від розуміння цього питання залежить більшість теоретико-правових проблем (зокрема, розуміння нетипових (спеціалізованих) норм права, питання співвідношення норм та принципів права, розуміння системи права, питання юридичної техніки тощо).

Метою даної статті є з'ясування структурної будови норм права з огляду на існування норми як припису та як логічної норми; аналіз і класифікація логічних норм та їх структурних елементів.

У правовій науці протягом тривалого часу проходить полеміка щодо з'ясування кількісного складу елементів норми. Основними концепціями є двоелементна та триелементна. Виділяти у складі норми гіпотезу, диспозицію та санкцію було запропоновано С.О. Голунським та М.С. Строговичем у першому радянському підручнику з теорії держави і права [1, с.251–253], причому саме така позиція є домінуючою в теорії права й до сьогодні. Відповідно до такої концепції «норма пра-

ва, по-перше, повинна встановлювати певне правило поведінки шляхом закріплення прав і обов'язків суб'єктів; по-друге, вона має визначати умови, при наявності яких суб'єкти можуть реалізовувати ці права та обов'язки і, по-третє, – закріплює певні засоби забезпечення приписів, що в ній містяться» [2, с.112]. Цілком підтримуючи триелементний склад норми права, вважаємо за доцільне уточнити, що це склад логічної норми. Кожен із трьох елементів у логічній структурі норми права є обов'язковим, має своє особливе місце і призначення, внаслідок чого, «без диспозиції норма немислима, без гіпотези є безглуздою, а без санкції – неспроможна» (цит. по [3, с.42]).

Прихильники двоелементної будови норм (О.Ф. Черданцев, М.М. Коркунов, А.С. Піголкин, О.С. Йоффе, М.Д. Шаргородський та інші) зазвичай оперують текстом норми, тобто мають на увазі норму-припис. Так, О.Ф. Черданцев свої позиції постійно супроводжує прикладами та критикує прихильників триелементної концепції за те, що вони не наводять прикладів норм, де мають місце всі три елементи – гіпотеза, диспозиція і санкція [4, с.103].

Аналіз обох зазначених позицій дає змогу виправдати обґрунтованість кожної з них, не дивлячись на те, що вони, на перший погляд, повинні виключати одна одну. Проблема, на нашу думку, полягає в тому, що науковці досліджують структуру різних явищ (структуру форми та структуру змісту), тому слід окремо досліджувати структуру норми-припису та структуру логічної норми. Першим до висновку про необхідність розрізняти норму-припис та логічну норму прийшов С.С. Алексєєв [5, с.42–43], який знаходить все більше прибічників своєї позиції, серед яких і автор цієї статті.

Останнім часом деякі науковці наближаються в своїх дослідженнях до можливості поєднати двоелементну та триелементну концепції. Так, Л.І. Заморська намагається довести позицію, згідно з якою норма права має різні структури – логічну та реальну [6, с.20]. Така позиція, на нашу думку, порушує принцип цілісності норм права. Точніше говорити про структуру різних явищ – структуру нор-

ми-припису (як форми) та структуру логічної норми (як змісту), а не різні структури одного явища.

Також Л.І. Заморська вважає, що норма складається з такої кількості структурних елементів, якої потребують суспільні відносини, що нею регулюються [6, с.20]. Слід уточнити, що ця теза справедлива саме для норм-приписів, причому кількість і якість елементів залежить не тільки від суспільних відносин, а й від правил юридичної техніки, особливостей галузевого режиму та існуючої системи права. Структура ж логічної норми повинна бути непорушною – гіпотеза, диспозиція, санкція. Відсутність хоча б одного елементу логічної норми говорить про недієвість норми.

Іноді науковці намагаються пояснити різну кількість елементів різним характером та видами норм. Наприклад, часто говорять про двоелементну структуру типових норм, зазначаючи, що нетипові правові приписи не мають структури та взагалі не є правилами поведінки [7, с.240]. Ми вважаємо, що структура логічної норми завжди триелементна, а структура норми-припису дійсно залежить від виду норми та зазвичай складається з двох елементів, хоча може містити тільки один, або всі три елементи. Причому хочемо «виправдати» нетипові правові приписи, пояснити, що вони є правилами поведінки тільки найбільш абстрактного характеру, та, звичайно мають власну структуру, як і інші норми. У цьому повністю погоджуємось з авторами монографії «Нормы советского права» (Саратов, 1987), які стверджують, що структура юридичних норм повинна визначатись стосовно всіх норм. Структуру будь-якої правової норми утворює єдність елементів, що її складають, однак характер таких елементів, їх розташування, спосіб зв'язку, призначення залежать від виду норм [8, с.96].

Задля більш ретельного дослідження зазначеної проблематики нами було проаналізовано норми різних галузей права, які мають свої особливості, зокрема, це норми кримінального, адміністративного, цивільного, сімейного, конституційного та інших галузей права; та-

кож сучасні підходи до розуміння цієї проблематики як спеціалістами з різних галузевих юридичних наук, так і теоретиків права. Такий аналіз дозволив ще раз пересвідчитись, що доцільно розрізняти норму-припис та логічну норму. Відповідно, слід розділяти структуру норми-припису та структуру логічної норми. Через існування норм права в двох іпостасях необхідно визначити особливості структури норм права та виявити закономірності, пов'язані з цим.

Як зазначає С.С. Алексєєв, норма-припис – це елементарне, змістовно та логічно завершене державно-владне веління (розпорядження), безпосередньо виражене в тексті нормативного юридичного акту [9, с.293].

Логічна норма, на нашу думку, – це загальне правило, що виявляється в процесі нормотворчості, інтерпретації норм права та правореалізації логічним шляхом на основі одного чи декількох норм-приписів, розкриваючи органічні зв'язки між нормативними приписами, має триелементну структуру та повний набір регулятивних властивостей. Така норма не обов'язково представлена у тексті нормативно-правового акту як єдине цілісне утворення. Для того, щоб виявити та сформулювати логічну норму, необхідні знання системних зв'язків норм права, правил юридичної техніки та формальної логіки.

Норма-припис, зазвичай, має двоелементну структуру (хоча мають місце й триелементні і одноелементні нормативні приписи), а логічна норма, на нашу думку, повинна завжди мати всі три елементи структури норми права – гіпотезу, диспозицію і санкцію. Пояснюється така ситуація достатньо просто, адже, при нормотворчості проходить процес так званого «винесення за дужки» (скорочення), тому елементи, які можна вивести зі змісту інших елементів норми або з інших норм при цьому процесі зникають з тексту норм, що дає можливість спрощувати їх. У процесі реалізації норм права (або їх тлумачення) навпаки – проходить процес розгортання правової матерії, при цьому слід відшукати всі три елементи норми права, встановити можливі

системні зв'язки цієї норми з іншими. При нормотворчості проходять процеси переходу від конкретного (множинності ситуацій розвитку суспільних відносин) до абстрактного (норм права), в правореалізації проходять зворотні процеси конкретизації. При реалізації норм права проходить процес розгортання правової матерії, адже норми права мають абстрактний характер, право існує як згусток, концентрат, що регулює все розмаїття конкретних суспільних відносин.

Абстрагування та «винесення за дужки» надає можливість спрощення нормативного матеріалу, підвищення його компактності, вирішення різних рівнянь (конкретики суспільних відносин) з використанням в них однакових складових.

Якщо ж допустити формулювання правового припису у повному трискладовому варіанті, то право буде переобтяжене непотрібним дублюванням. Тому просто необхідна категорія, що б позначала б ту логічну конструкцію, що отримуємо при правореалізації – правило, що впливає з системного зв'язку декількох норм, причому часто навіть таких, що належать різним галузям права.

Щодо встановлення структури норми-припису, то зазвичай це не викликає великих розбіжностей. Частіш за все, норма-припис має двоелементну структуру, або містить один елемент, а другий безпосередньо впливає з наявного. Регулятивні норми, зазвичай, містять гіпотезу та диспозицію, охоронні – гіпотезу і санкцію. При цьому елемент, якого не вистачає логічній нормі, не завжди «лежить на поверхні».

Для розкриття зазначеної проблеми в якості прикладу розглянемо правовий припис, що міститься в ст.180 Сімейного кодексу України: «Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття». Такий припис є регулятивним і, вочевидь, містить диспозицію, гіпотеза ж впливає з тексту диспозиції (якщо є дитина). Санкція виводиться логічним шляхом із взаємозв'язку з іншими нормами, адже якщо батьки не виконують свої обов'язки по утриманню дитини, то іншими нормами передбачено заходи, що забезпечують їх дотри-

мання аж до державного примусу. Так, ч.3 ст.181 цього Кодексу говорить, що «за рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі». Таким чином, санкція правового припису, що міститься в ст.180 Сімейного кодексу виводиться логічним шляхом та забезпечується нормою, прописаною в ст.181 цього ж Кодексу, де недотримання обов'язку по утриманню дитини вже виступає гіпотезою. Ця норма також сама по собі є регулятивною, але її дія забезпечується іншим приписом. Якщо батьки ухиляються від сплати аліментів, що встановлені рішенням суду, то ст.164 Кримінального кодексу України передбачено за це кримінальну відповідальність. Елемент, який прямо не прописаний в правовому приписі, виводиться з логічного зв'язку між правовими нормами, причому навіть різних галузей права. Обставини, які можуть настати в результаті невиконання диспозиції постають гіпотезами інших норм. Відсутність такої логіки норм може бути свідченням прогалин в праві.

Таким чином, елемент, якого не вистачає, може впливати як зі змісту конкретної норми, так і з її зв'язків з іншими нормами цієї ж або іншої галузі. У зв'язку з цим пропонуємо розрізняти наступні види логічних норм:

1. Елемент, на який прямо не вказано в правовому приписі, виводиться зі змісту самого припису. Пропонуємо назвати її *змістовною логічною нормою*.

2. Елемент, на який прямо не вказано в правовому приписі, виводиться із системного зв'язку зі змістом норм цієї ж галузі. Таку *логічну норму* пропонуємо назвати *галузевою*.

3. Елемент, на який прямо не вказано в правовому приписі, виводиться із системного зв'язку цього припису з нормами іншої галузі права (часто – з нормами кримінального, адміністративного та процесуальних галузей права). Саме тому, на нашу думку, декілька галузей процесуального права здатні забезпечувати реалізацію всіх галузей матеріального права. Логічні норми такої природи пропонуємо називати *міжгалузевими*.

Також пропонуємо класифікувати логічні норми за формою відображення їх у правових приписах:

1. *Логічна норма частково виведена* – декілька елементів норми сформульовані в нормативному приписі, а елемент, якого не вистачає, виводиться зі змісту інших норм. Характерна для норм-правил поведінки (регулятивних та охоронних).

2. *Логічна норма повністю виведена* – зміст норми повністю виводиться зі змісту інших норм. Характерна для спеціалізованих норм права, особливо для принципів права.

3. *Логічна норма відповідна* – зміст та структура логічної норми відповідає нормі-припису.

Розглянемо детальніше змістовні логічні норми. Наприклад, за Конституцією України (ст.103) «Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років...». За невиконання диспозиції не настануть бажані юридичні наслідки – особа не зможе стати Президентом (навіть кандидатом в Президенти) України. Таким чином, санкцією норми, буде санкція «ничтожності» (рос.), як її інколи називають [10, с.598]. Так називають санкцію, що полягає в ненастанні бажаних юридичних наслідків за порушення диспозиції. Така санкція характерна для норм, що надають певні права суб'єктам, тобто для норм-дозволів. Для дієвості та ефективності таких норм достатньо санкції «ничтожності», адже суб'єкт прагне здійснити диспозицію.

Виходячи з назви відповідної логічної норми, пропонуємо називати елемент, що фактично не прописаний, а виводиться зі змісту норми – *змістовним (змістовна санкція* (у рос. науковій літературі – санкція «ничтожності») або *змістовна диспозиція*).

Таким чином норми-дозволи зазвичай можуть функціонувати без «підтримки» охоронних норм (їх забезпечує змістовна санкція). На відміну від них, норми-заборони та норми-зобов'язання вимагають логічного зв'язку з іншими, зокрема – охоронними нормами. Са-

ме так виникають галузеві та міжгалузеві логічні норми. Причому, якщо галузеві зв'язки вичерпано, а виконання диспозиції норми права забезпечити неможливо, необхідно шукати міжгалузеві зв'язки. Якщо ж і такі відсутні – це можна вважати прямим свідченням прогалин у праві.

Важливо зазначити, що при реалізації права одні й ті самі елементи норми права можуть слугувати різним нормам (хоча це ніяк не означає, що вони обов'язково повинні ставати частинами різних норм), утворюючи логічні норми та проявляючи зв'язки норм в системі права. При цьому виявляються такі зв'язки, які не видно на перший погляд, адже вони часто не є внутрігалузевими (за предметом та методом правового регулювання). Це процес, так званого, винесення «за дужки», який слугує спрощенню системи права (уникненню повторів) та її дієвості. На можливість одного елементу слугувати багатьом нормам і, навіть цілим інститутам неодноразово вказувалось вченими-юристами. Так, І.М. Погрібний, описуючи структурні особливості процесуальних норм, зазначає, що одна санкція може забезпечувати виконання цілої групи процесуальних норм [11, с.17]. Така можливість зміцнює зв'язки правових норм всередині системи права, робить системні прояви більш виразними, демонструючи взаємообумовленість норм та забезпечуючи їх взаємодію.

Означений в статті підхід до з'ясування структури норми права логічно пояснює та певним чином об'єднує дві основні, на перший погляд, протилежні концепції вирішення питань структури норми права. Допомогає висвітлити витоки проблеми виявлення структури норми права. Так, обґрунтовуючи двоелементну будову норми права, науковці зазвичай досліджують норму-припис, а прибічники триелементної будови посилаються на структуру логічної норми. Ми підтримуємо класичний погляд про триелементну структуру норми права з огляду на те, що при реалізації норм права слід здійснити пошук логічної норми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голунский С. А. Теория государства и права : учебник / С. А. Голунский, М. С. Строгович. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 304 с.
2. Колодїй А. М. Теорія держави і права / А. М. Колодїй, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов, В. О. Сумін, О. Д. Тихомиров ; за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінформ, 1995. – 190 с.
3. Петров Д. Е. Отрасль права: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Петров Д. Е. ; Саратовск. гос. акад. права. – Саратов, 2001. – 177 с.
4. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции : монография / А. Ф. Черданцев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2012. – 320 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – 359 с.
6. Заморська Л. І. Категорія «структура норми права» як основа його нормативності / Л. І. Заморська // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С. 19–25.
7. Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. [для вузов] / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Спарк, 2000. – 511 с.
8. Нормы советского права. Проблемы теории / под ред. М. И. Байтина и В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та – 1987. – 248 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.
10. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юрист, 2004. – 656 с.
11. Погрібний І. М. Визначення та особливості структури процесуальних норм / І. М. Погрібний // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2008. – Вип. 43. – С. 15–19.

Мураховська Т. Є. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права / Т. Є. Мураховська // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 670–674 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12mtezcp.pdf>

Висвітлено проблему з'ясування структури норми права. Розкрито питання структури норми права представлено з огляду на існування норми права у якості припису та у вигляді логічних норм. Надано класифікацію логічних норм та її структурних елементів.

Мураховская Т. Е. Проблематика структуры норм права в связи с системой права

Освещена проблема структуры норм права. Данный вопрос раскрыт сквозь призму существования нормы права как предписания и в виде логической нормы. Предложена классификация логических норм и их структурных элементов.

Murakhovska T. Y. The Structure of Legal Norms in Connection with System of Law Problematic

The problem of the legal norm structure is dedicated. The author of the article suggests her own solution of the mentioned problem in the context of the legal norm structure and the logical norm of law structure correlation. The author proposes a new classification of logical norms of law and their structural elements.